

27. The Shorter Oxford English dictionary on historical principles [Text]. – 3d ed. – Oxford, 1956. – XXI, 2515 p.

28. Totok, W. Handbuch der bibliographischen Nachschlagewerke [Text] / W. Totok. – Frankfurt am Main : R. Weitzel Auflage, 1984–1985. – 2 Bd.

29. UNIMARC / AUTHORITIES [Текст] : междунар. коммуникативный формат UNIMARC для авторитетных / нормативных записей. – М. : ГПНТБ России, 1994. – 67 с.

30. Webster's third new international dictionary of the English language [Text]. – Springfield : Merriam-Webster inc., 1981. – 2662 p.

УДК 929:[82–94:001.82]:930.2

Надія Любовець,

ст. наук. співробітник НБУВ

КЛАСИФІКАЦІЯ МЕМУАРІВ У КОНТЕКСТІ БІОГРАФІЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Розглянуто питання класифікації мемуарів та запропоновано поділ мемуарів за жанровою ознакою (мемуари-автобіографії, біографічні мемуари (мемуари-персоналії), щоденники, мемуари про історичні події) як основну при біографічних розвідках. Цей підхід до класифікації мемуарних джерел має прикладний характер і підпорядкований завданням біографічних студій.

Ключові слова: джерелознавство, біографічне джерелознавство, мемуари, автобіографії, щоденники, мемуари про історичні події.

Біографічне джерелознавство є однією з основних теоретичних проблем біографістики як окремої історичної галузі і є складовою частиною загального історичного джерелознавства. На сьогодні загальна теорія і методика історичного джерелознавства є достатньо розробленими і мають універсальне значення для економічних, культурологічних, політичних, правничих, філологічних, філософських та інших гуманітарних наук, хоча й застосовуються з урахуванням специфіки їх предмета та об'єкта пізнання¹. З огляду на це постає необхідність у розробці теорії, методології та методики пошуку, виявлення, дослідження і використання біографічних джерел. Слід зазначити, що окремих монографічних праць, присвячених розробці цієї проблеми немає. Більше уваги дослідники приділяють вивченню окремих видів біографічних джерел, серед яких мемуари, епістолярій, слідчі справи тощо. Свого часу проблему джерельної бази біографічного дослідження розглядав в монографії В. С. Чишко. На його думку, джерельна база біографічних досліджень складається із сукупності прямих (що належать безпосередньо об'єктові) та непрямих (суміжних документів) джерел². При цьому зазначено, що

¹ Калакура, Я. Джерелознавство історичне [Текст] / Ярослав Калакура // Спеціальні історичні дисципліни / І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич, В. В. Бездрабко, Л. І. Буряк. – К., 2008. – С. 171.

² Чишко, В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України [Текст] / В. С. Чишко; НАН України, НБУВ. – К., 1996. – С. 178–194.

дослідник-біографіст не може свідомо обмежувати коло джерел, оскільки лише повне знання джерельної бази біографічного дослідження, її порівняльний аналіз дасть всебічне розуміння життєвого шляху конкретної особистості, зв'язків з суспільством у цілому. Зайвих джерел, на нашу думку, для біографа не буває. Треба вміти їх виявити та об'єктивно оцінити. Тільки після вивчення їх максимальної сукупності можна зробити висновок про їхню цінність та можливість використання.

Як і загальне історичне джерелознавство, біографічне має два аспекти: теорію та практику. Теорія передбачає визначення об'єкту, предмету, методологічних засад, завдань і функцій біографічного джерелознавства. Прикладна частина біографічного джерелознавства передбачає пошук, виявлення і вивчення окремих джерел, їхніх комплексів або груп із метою визначення їхньої інформативної цінності, здобуття і використання почерпнутих відомостей у конкретних біографічних дослідженнях з урахуванням новітніх інформаційних, культурологічних та цивілізаційних підходів. Невід'ємною частиною практичного біографічного джерелознавства є критика джерела, яка передбачає, перш за все, перевірку повноти і достовірності відомостей та атрибуцію джерела (визначення авторства, місця, часу і мотивів створення).

Пріоритетне місце в методології біографічного джерелознавства, як і загального, посідає класифікація джерел, яка передбачає поділ їх на групи і підгрупи за певними спільними ознаками з метою вибору оптимальних методів і прийомів систематизації й дослідження. На сьогодні не можна говорити про існування чітко розробленої системи класифікації біографічних джерел. Кожний дослідник-біографіст при виборі класифікаційної схеми джерел керується об'єктивною необхідністю, метою, завданнями, складом і характером джерельної бази свого дослідження. На нашу думку, нинішній стан біографічних досліджень вимагає більш зваженого й уніфікованого підходу до питання їхньої джерельної бази, її класифікації та удосконалення методики джерелознавчої критики як головного методу з'ясування інформаційної цінності та вірогідності наведених відомостей. Це забезпечить теоретичні засади таких досліджень та надасть науковцям методику роботи з біографічними джерелами.

Відправною точкою для біографічного джерелознавства є класифікація, прийнята в загальному історичному джерелознавстві, яка є універсальною для всіх спеціальних історичних дисциплін, у тому числі і для біографістики.

У загальному історичному джерелознавстві на сьогодні існує декілька підходів. Зокрема, класифікація за типами (речові, словесні, зображальні,

звукові, поведінкові); за родами і видами (речові, писемні, звукові)³. У рамках кожного типу джерел виділяються кілька родів, які в свою чергу діляться на види. В останніх публікаціях українських джерелознавців подано родово-видову класифікацію писемних джерел, а саме:

- документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, дипломатичні, судово-слідчі, програмні та інші джерела органів влади і управління, політичних партій, громадських об'єднань);
- оповідні джерела (літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистики);
- масові джерела (періодика, газети, журнали, листівки);
- джерела особового походження (спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії, тощо);
- матеріали конкретно-соціологічних досліджень⁴.

Для біографічних досліджень із наведеної вище схеми найбільш цікавою є група під назвою «джерела особового походження», де представлені джерела, які мають безпосереднє відношення до певної особи. Нас цікавлять, перш за все, мемуари⁵. До мемуарної літератури (від лат. – *memoria*) відносять твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси і події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу⁶. Значення спогадів (мемуарів) як джерела біографічного дослідження визначається, по-перше, наявністю в них багатого фактологічного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел; по-друге, мемуарна література насичена враженнями, спостереженнями, роздумами авторів про описувані події, а також відображає, яскравіше від інших письмових джерел, колорит, дух часу, настрої та поведінку людей. У мемуарних джерелах більше ніж в інших міститься інформації про особисті стосунки між окремими історичними постатями, діячами культури і

³ Історичне джерелознавство : підручник [Текст] / Я. С. Калакура, та ін. – К., 2003. – С. 100–109.

⁴ Калакура, Я. Джерелознавство історичне [Текст] / Ярослав Калакура // Спеціальні історичні дисципліни / І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич, В. В. Бездрабко, Л. І. Буряк. – К., 2008. – С. 177.

⁵ В історіографії до мемуарів традиційно відносять: власне мемуари (спогади) та щоденники. Окремі дослідники зараховують до мемуарів автобіографічні записи, некрологи, листи, памфлети та літературні записки.

⁶ Макаrchук, С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій [Текст] / С. Макаrchук. – Львів, 1999. – С. 294.

літератури, про такі сфери, як сімейний побут, інтимне життя, еволюція релігійних переживань тощо. Ще донедавна, в силу певних умов ідеологічного та політичного характеру, в біографічних дослідженнях мемуари розглядалися як другорядні (суб'єктивні) джерела, а мемуари представників українського національно-визвольного руху та «класово-ворожих» прошарків взагалі не бралися до уваги. Сьогодні ж незаперечним є факт використання мемуарів як історичних та біографічних джерел. Про це свідчить публікація значної кількості як власне мемуарів різних історичних епох, так і досліджень з історії окремих тематично-хронологічних періодів через призму останніх ⁷.

Однією з найбільш цікавих та детально розроблених проблем мемуаристики є класифікація мемуарних джерел. При класифікації мемуарів дослідники, залежно від часу, конкретного історичного періоду та завдань, використовують різні ознаки (критерії), а саме – *жанр; соціальна ознака авторів; форма відтворення події або форма викладу матеріалу; джерело, на основі якого були створені мемуари; характер*

⁷ Андрусак, Є. Спогади: мемуари [Текст] / Євгенія Андрусак. – Л., 2001. – 91 с.; Антонович, О. М. Спогади [Текст] / Омелян Миколайович Антонович. – К., 1999. – 389 с. – (Сімейний архів); Антонович, О. М. Спогади [Текст] / Омелян Миколайович Антонович. – К.; Вашингтон : Місіонер, 2003. – 568 с.; Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети [Текст] / Ігор Пасюк (упоряд.) – Луцьк : Твердиня, 2006. – 96 с.; Василенко, К. П. Статті, спогади, листування : в 2 ч. [Текст] / Костянтин Прокопович Василенко; В. О. Горбик (відп. ред.), І. Г. Каліберда (упоряд.), Л. Д. Федорова (упоряд.). – К., 2002. – Ч. 1–2; Іващенко, В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06. – Д., 2004. – 17 с.; Литвин, М. Мемуари до історії Південної Русі [Текст] / М. Литвин, Б. Віженер, Л. Горещький, Е. Лясота; В. Б. Антонович (ред.) Т. С. Завгородня (пер.). – Д. : Січ. 2005. – Вип. 1–220 с.; Малик, А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст] / А. О. Малик. – Львів, 1999. – 73 с.; Русова, С. Мемуари. Щоденник [Текст] / Софія Русова; М. Іщенко (ред.), В. Сергійчук (упоряд.). – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.; *Старицька-Черняхівська, Л. М.* Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. [Текст] / Л. М. Старицька-Черняхівська; М. Г. Жулинський (голов. ред.), Ю. М. Хорунжий (вступ. ст., упоряд. та прим.). – К. : Наукова думка, 2000. – 839 с.; Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.): [збірник] [Текст] / П. С. Сохань (голова ред. кол.), О. О. Новікова (упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали). – К., 2007. – 403 с.; Федунь, М. Р. Публіцистика та мемуари Осипа Назарука [Текст] / М. Р. Федунь. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 47 с. тощо.

відтворення подій; авторство мемуарів; методи створення, внутрішня структура й функція твору; тематико-хронологічний принцип; зміст; направленість комунікативних зв'язків; вид; час написання.

Зокрема, за жанровою ознакою: Г. В. Стрельський поділяв мемуари на спогади, щоденники, автобіографії, біографічні спогади, некрологи, памфлети ⁸; С. А. Макарчук – на спогади, автобіографії, щоденники, некрологи, листи (епістолярні документи), літературні записи ⁹; І. Войцехівська – на авторські щоденники (записники, нотатки), власне спогади, або мемуари, автобіографічні записи, літературно опрацьовані спогади, некрологи ¹⁰; В. С. Голубцов – на мемуари про окремі події; автобіографічні (життєписи) та біографічні мемуари ¹¹. За соціальною ознакою авторів С. С. Дмитрієв та С. А. Нікітін поділяли мемуари на дворянські мемуари, мемуари державних діячів, військові, мемуари духовництва, купців, представників робітничого і селянського класів ¹²; С. А. Макарчук (з огляду на особливості окремих історичних періодів та регіонів України) – на мемуари козацької старшини, громадсько-політичних діячів, військової старшини, культурних діячів, партизанів та підпільників тощо ¹³. За формою відтворення події або формою викладу матеріалу М. Н. Черноморський – на мемуари-життєписи, мемуари, присвячені окремим подіям, щоденники, літературні записи ¹⁴;

⁸ Стрельський, Г. В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920) [Текст] / Г. В. Стрельський // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 451–459.

⁹ Макарчук, С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій [Текст] / С. Макарчук. – Львів : Вид-во «Світ», 1999. – С. 296.

¹⁰ Войцехівська, І. Мемуаристика [Текст] / І. Войцехівська // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2008. – С. 359.

¹¹ Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 65–89.

¹² Дмитрієв, С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. [Текст] / С. С. Дмитрієв // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.: уч. пос. для ист. фак. / под ред. И. А. Федосова. – М., 1970. – С. 352; Никитин, С. А. Источниковедение истории СССР XIX века (до начала 90-х годов) [Текст] / С. А. Никитин; ред. Ю. В. Готьє. – М., 1940. – Т. 2. – С. 80–110.

¹³ Макарчук, С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій [Текст] / С. Макарчук. – Львів, 1999. – С. 304–311.

¹⁴ Черноморський, М. Н. Мемуары как исторический источник [Текст] / М. Н. Черноморський. – М., 1959. – 80 с.; Черноморський, М. Н. Мемуары как

М. А. Литвиненко – на щоденники, власне спогади, літературні записи¹⁵; М. Я. Варшавчик – на мемуари з авторським викладом і літературні записи¹⁶; Г. В. Стрельський щоденники, спогади (записки), автобіографії¹⁷. *За джерелом, на основі якого були створені мемуари*, М. Я. Варшавчик, С. С. Дмитрієв – на мемуари, записані тільки на підставі пам'яті мемуариста, мемуари, при написанні яких автор використовував власні записи, мемуари, написані з використанням документів¹⁸; *за характером відтворення подій* В. С. Голубцов поділяв мемуари на спогади та щоденники¹⁹; *за авторством мемуарів* Іван Кревецький – на мемуари активні, мемуари обсерваційні, мемуари переказові та мемуари самих українців і мемуари чужинців про Україну²⁰; *за методами створення, внутрішньою структурою й функцією твору* Ю. А. Мицик – на щоденники й спогади²¹. *За тематико-хронологічним принципом* А. В. Санцевич, Г. В. Стрельський, С. А. Макарчук, В. С. Голубцов – на мемуари про Велику Жовтневу революцію, мемуари про українську національну справу, участь в національно-визвольному русі, мемуари про першу і другу світові війни, фронти, соціалістичне будівництво, історію окремих фабрик і заводів,

источник по истории советского общества [Текст] / М. Н. Черноморский // Вопросы истории. – 1960. – № 12. – С. 53–71.

¹⁵ Литвиненко, М. А. Джерела історії України [Текст] / М. А. Литвиненко. – Харків, 1970. – 204 с.

¹⁶ Варшавчик, М. Я. Источниковедение истории КПСС [Текст] / М. Я. Варшавчик. – М., 1989. – 224 с.; Джерелознавство історії України : довідник : навч. посібник для студ. вузів [Текст] / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська, О. І. Ганжа, П. В. Голобуцький. – К., 1998. – 211 с.

¹⁷ Стрельський, Г. В. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму [Текст] / Г. В. Стрельський. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 263–265.

¹⁸ Варшавчик, М. Я. Источниковедение истории КПСС [Текст] / М. Я. Варшавчик. – М., 1989. – С. 69–70; Дмитрієв, С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. [Текст] / С. С. Дмитриев // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. : учеб. пос. для ист. фак. / под ред. И. А. Федосова (отв. ред.), И. И. Астафьева, И. Д. Ковальченка. – М., 1970. – С. 346–429.

¹⁹ Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 65.

²⁰ [Кревецький, Іван] Мемуари і мемуаристика [Текст] / Іван Кревецький // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. IX–X. – С. 119.

²¹ Мицик, Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття [Текст] : / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – С. 196.

історію комсомолу тощо)²²; Іван Кревецький, використовуючи тематичний підхід (маючи на увазі те, про що пише автор мемуарів) виділяв мемуари з публічного та приватного життя, політичні, культурні, воєнні, побутові та ін.²³ *За змістом* В. С. Голубцов розділяв автобіографічні мемуари на окремі групи (пов'язані з професією автора, з його основною роботою), а саме: суспільно-політичні спогади; мемуари вчених та діячів науки і техніки; життєписи діячів літератури та мистецтва; спогади трудівників промисловості та сільського господарства; військові мемуари²⁴. *За спрямованістю комунікативних зв'язків* (цільове призначення) М. Ф. Рум'янцева поділяє мемуари на автокомунікативні (щоденники) та міжособистісної комунікації (цю групу вона поділяє на джерела з фіксованим адресатом (листи, частково мемуари-автобіографії, що адресовані нащадкам мемуариста) та з нефіксованим адресатом (мемуари – «сучасні історії», есеїстка, сповіді)²⁵; В. С. Голубцов – на щоденники та спогади²⁶. *За видами*, Г. В. Стрельський – на щоденники

²² Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 8–36; Макарчук, С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій [Текст] / С. Макарчук. – Львів : Вид-во «Світ», 1999. – С. 311–317; Санцевич, А. В. Мемуарні джерела [Текст] / А. В. Санцевич // Джерелознавство з історії Української РСР 1917–1941. – К., 1961. – С. 107–130; Санцевич, А. В. Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело [Текст] / А. В. Санцевич // Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945–1970). – К., 1972. – С. 108–140; Стрельський, Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине [Текст] / Г. В. Стрельский. – К.: Вища школа, 1978. – 136 с.; Стрельський, Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах сучасників : [Текст] / Г. В. Стрельський. – К.: Вища школа, 1989. – 62 с.; Стрельський, Г. В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920) : [Текст] / Г. В. Стрельський // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 451–459.

²³ [Кревецький, Іван]. Мемуари і мемуаристика. – С. 119.

²⁴ Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 8–36, 79.

²⁵ Румянцева, М. Ф. Исторические источники XVIII – начала XX века : [Текст] / М. Ф. Румянцева // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по гуманит. спец. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева (сост.); Российский гос. гуманитарный ун-т; Институт «Открытое общество» – М. : РГГУ, 2000. – С. 466–467.

²⁶ Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества – С. 65.

(щоденні чи періодичні записи, що фіксують спостереження автора безпосередньо в ході подій); спогади (створюються через деякий час і фіксують ретроспективний погляд на події), автобіографії (життєпис автора), біографічні спогади (розповідь про окрему особу, написану її сучасником)²⁷. Залежно від часу написання В. С. Голубцов – на щоденники (поденні записи) та власне спогади²⁸.

Серед наведених ознак класифікації мемуарів для біографічних досліджень, на нашу думку, найбільш показовими є поділ мемуарів *за жанровою ознакою*, запропонований свого часу В. С. Голубцовим, Г. В. Стрельським, С. А. Макаруком. З огляду на те що памфлети, некрологи, листи, літературні записки є досить специфічним видом історичного джерела (виділяються окремими дослідниками в окремий вид та окремим літературним жанром і мають свою методику при їх опрацюванні), зосередимо свою увагу на таких видах мемуарних джерел як мемуари про історичні події, автобіографічні спогади (життєписи), біографічні мемуари, щоденники.

Мемуари про історичні події – це так звані тематичні комплекси спогадів про окремі, важливі події. Призначення цієї групи мемуарних джерел – розповісти про ті історичні події, учасником (або свідком) яких був сам мемуарист. Тому, незалежно від масштабу події, тут переважають особисті спостереження та враження автора – свідка подій. Такі мемуари бувають різними за своїм характером, що обумовлено колом учасників події. Інколи це коло обмежене одним-двома учасниками. Однак спогади про важливі історичні події, як правило, відрізняються й більш широким колом учасників та свідків-сучасників. Зокрема, у радянські часи широким попитом користувалися спогади про Велику Жовтневу революцію, Велику Вітчизняну війну, партизанський рух крізь призму поглядів учасників останніх²⁹. Спогади ж про події революції 1917–1920 рр. знайшли свого

²⁷ Стрельський, Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине [Текст] / Г. В. Стрельский. – К.: Вища школа, 1978. – С. 120–122.

²⁸ Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. – С. 65.

²⁹ Вершигора, П. П. Люди з чистою совістю [Текст] / П. П. Вершигора. – К., 1946; Строчак, Т. А. Наш позивний – Свобода: [спогади] [Текст] / Т. А. Строчак. – К., 1964; Ковпак, С. А. Від Путивля до Карпат. [Бойовий шлях українських партизанських з'єднань в німецькому тилу] [Текст] / С. А. Ковпак; Літ. запис Є. Герасимова. – К., 1949; Ковпак, С. А. Воспоминания, очерки статьи [Текст] / С. А. Ковпак; сост. сб. В. А. Замлинский. – К., 1987; Ковпак, С. А. Солдаты малої

читача в Україні лише починаючи з 90-х років ХХ ст. або (значно раніше) у діаспорі³⁰. Цей вид спогадів найбільш залежить від часу їх написання і публікації, що проявляється в оцінці автором фактів минулого і своєї діяльності, свого місця в подіях. Публікація спогадів по «гарячих слідах» більшою мірою залежить від офіційної оцінки та існування загальної ідеї щодо даної події.

Автобіографічні мемуари, як правило, пишуться, коли автор відходить від активної діяльності. В них автор підводить підсумок свого життєвого шляху та досвіду. В свою чергу, автобіографічні мемуари можна розділити за змістом на окремі групи (пов'язані з професією автора, з його основною роботою), а саме: суспільно-політичні спогади; мемуари вчених та діячів науки і техніки; життєписи діячів літератури та мистецтва; спогади трудівників промисловості та сільського господарства; військові мемуари³¹. Звичайно ж, професія кожного з авторів накладає свій відбиток на зміст мемуарів, але великої різниці у способі відтворення дійсності між автобіографіями вченого, військового та робітника не існує. Для нас важливим є той факт, що саме життєписи є найбільш цінним джерелом, яке містить величезні масиви біографічної, просопографічної, генеалогічної та іншої особистої інформації з життя автора (яка, інколи, більш ніде не оприлюднена) і є незамінним джерелом для вивчення біографії якраз мемуариста. Тут також присутнє історичне тло, але, як правило, воно є значно вужчим, а ніж в мемуарах про історичні події.

В Україні родовід автобіографії (автобіографічних мемуарів) започатковується «Поученієм» Володимира Мономаха³². Сплеск інтересу

землі. З щоденника партизанських походів. [Літ. запис В. Неверовича] [Текст] / С. А. Ковпак. – К., 1963; Сабуров, О. М. За лінією фронту. [Партизанські записки] [Текст] / О. М. Сабуров. – Л., 1953; Сабуров, О. М. Таємничий капітан. [Спогади партизанського командира про Героя Радянського Союзу Л. Налепку] [Текст] / О. М. Сабуров. – К., 1962; Сабуров, М. А. У друзей одни дороги. [Воспоминания] [Текст] / О. М. Сабуров. – М., 1963; Сабуров, О. М. Про подвиги народних месників на Брянщині та на України в роки Великої вітчизняної війни [Текст] / О. М. Сабуров. – К., 1972; та ін.

³⁰ Тритомна праця В. Винниченка «Відродження нації: Історія української революції: mareць 1917 р. – грудень 1919 р.» (Київ – Відень, 1920) – це спогади про перемоги й поразки Української революції 1917–1920 рр. та її відомих учасників. Репринтне видання (Київ, 1990).

³¹ Див.: Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 79.

³² «Повчання дітям та «кто прочтет» Володимира Мономаха (1113–1125)

до автобіографічної прози відбувся в XIX столітті, яке дало чимало видатних творів. Саме тоді з'являється «Автобіографія» Тараса Шевченка³³, «Автобіографія» Пантелеймона Куліша³⁴, «Автобіографія»

складається з трьох самостійних частин: власне «Повчання», «Літопису» його життя («Автобіографії») та листа («грамотици») постійному політичному суперникові – кн. Олегу Святославичу. Всі складові частини «Повчання» пов'язує єдине ідейне спрямування, що робить його яскравим зразком одного з найдавніших на Русі філософсько-політичних творів. В автобіографічній частині (охоплює 1066–1117 рр.) автор свої настанови дітям підкреслює прикладами з життя. Ця частина – спогади про численні походи, в яких Володимир брав участь. Автор говорить про вісімдесят три великі походи, «а решти не пам'ятаю, менших». Очевидно, при написанні твору він користувався якимось щоденником, чи літописом – дивує точність, з якою автор пише автобіографію. Мономах ніколи не чинив «неправедно», завжди беріг міста і села. Всі перемоги Володимир приписує Богу, адже лише з його допомогою вони були отримані. В кінці опису майже кожного походу автор пише такі слова: «І Бог нам допоміг». Дякує Мономах Спасителю також за те, що рятував на ловах, коли «два тури на рогах підкидали мене з конем, олень мене один бив рогами і два лосі – один ногами топтав, а другий рогами бив. Вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув на землю, та Бог мене уцілілим зберіг». Володимир з юності не пильнував свого життя: «що належало робити слугі – те сам я робив... ніколи не даючи собі супокою». Ніколи він не покладався на посадників і сам навкруг лад наводив. «Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав». Таким чином, прикладами з свого життя автор ілюструє поради, подані в «Повчанні». Див.: Володимир Мономах. Поучення. <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm> Володимир Мономах. Твори // Літопис Руський / за Іпатським літописом переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 454–464.

³³ «Автобіографія» Шевченка відома в двох редакціях: перша – в автографі, друга – надрукована в журналі «Народное чтение» (1860. – № 2. – С. 229–236) під заголовком «Письмо Т. Гр. Шевченка к редактору «Народного чтения». Текст автобіографії записаний у саморобному зошиті з восьми сторінок, незакінчений, без назви. Надрукована в журналі «Киевская старина» (1885. – № 11. – С. 431–435) під заголовком «Автобиография Т. Гр. Шевченка, писанная для «Народного чтения» (публікація П. Куліша). Автобіографія вперше введена до збірника творів у виданні: Шевченко Т. Твори: В 2 т. – СПб., 1911. – Т. 2. – С. 86–89; до зібрання творів – у виданні: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. – К., 1951. – С. 187–189.

³⁴ Вперше надруковано в журналі «Правда» (1868. – № 24. – С. 283–286; – № 25. – С. 296–300) без підпису, з датою: «Писано року божого 1867, місяця серпня 20-го дня». Зміст і характерні особливості мови та стилю не залишають сумнівів, що це автобіографія П. А. Куліша.

М. І. Костомарова³⁵, Івана Нечуя-Левицького³⁶, Івана Франка³⁷ та ін. Інтерес до автобіографічної прози не зникає і на поч. XX ст. Виходять автобіографії М. П. Драгоманова³⁸, М. С. Грушевського³⁹ та ін. У радянські часи, в умовах ідеологічного тиску та цензури, автобіографія існувала хіба що у художніх формах⁴⁰. Не всі мемуари-автобіографії однакові за повнотою відображення власного життя, але дослідження їх дає можливість виявити такі риси автора, які неможливо вловити в інших джерелах. Автобіографії видатних людей – це своєрідна сповідь, і дослідник має проявити максимум уваги до цього джерела.

Щодо *біографічних мемуарів («спогади про...»)*, деякі дослідники називають їх *мемуари-персоналії*⁴¹, то вони виникають тоді, коли автор пише про видатного історичного діяча, як правило, – родича чи близького. Вони слугують джерелом вивчення не тільки біографії діяча про якого йде мова, але й історичного фону. Історичне тло зв'язує воєдино спогади автора – очевидця подій, показує значення його спостережень, дає можливість більш-менш детально відтворити особу і життєву дорогу історичного

³⁵ «Автобіографія» М. І. Костомарова записана під його диктовку дружиною А. Л. Костомаровою. Вперше її надруковано з значними пропусками (без трьох розділів) у книзі «Литературное наследие Н. И. Костомарова» (СПб., 1890, С. 1–217). Повним видання: «Автобіографія» Н. І. Костомарова вийшла під редакцією В. Котельникова. (Москва, 1922). Іншу «Автобіографію» М. І. Костомарова, записану Н. Білозерською, опубліковано 1885 р. у журналі «Русская мысль» (Кн. 5, С. 210–213).

³⁶ Автобіографія І. Нечуя-Левицького під назвою «Життєпис Івана Левицького (Нечуя) написана ним самим» була надрукована у журналі «Світ» (1881. – Ч. 7–9).

³⁷ Автобіографічні матеріали Івана Франка («Причинки до автобіографії»; «Автобіографія Івана Франка написана для Ом[еляна] Огоновського»; «Сигіцилум вітае [Життєпис] [Відень, 18 травня 1893 р.]» вміщено у першому томі під назвою «Автобіографічні матеріали. Оповідання» видання «Іван Франко. Твори в двадцяти томах» (Київ, 1950).

³⁸ Автобіографія М. П. Драгоманова надрукована в журналі «Бывшее» (июнь, 1906). Окреме видання – Драгоманов М. П. «Автобиография» (Київ, 1917). Згодом виходить – Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 1. – С. 5–65.

³⁹ *Грушевський, М. С.* Автобіографія: Друкується, як рукопис [Текст] / М. С. Грушевський. – К., 1926. – 31 с.

⁴⁰ *Рильський, М.* Мандрівка в молодість (Київ, 1944); *Довженко, О.* «Зачарована Десна» (Київ, 1955); *Смолич, Ю.* «Розповіді про неспокої» (Київ, 1968–72).

⁴¹ *Макаруч, С.* Писемні джерела з історії України : курс лекцій [Текст] / С. Макаруч. – Львів : Вид-во «Світ», 1999. – С. 453–456.

діяча⁴². Мемуарист використовує, в тій чи іншій формі, інформацію з інших джерел, розповіді сучасників. Такий підхід дає можливість зв'язати воедино спогади автора, показує значущість його особистих спостережень та вражень сучасників, що дає можливість найбільш повно відтворити образ і життєвий шлях історичного діяча.

До цього жанру можна віднести спогади про Тараса Шевченка, Івана Франка, Юрія Липу, Миколу Костомарова, Леопольда Левицького, Тараса Романюка, Валер'яна Підмогильного та багатьох ін.⁴³ В цілому жанр «Спогади про...» є важливим джерелом біографічної інформації, з одного боку – про «героя», а з іншого про автора твору. Слід, звичайно, враховувати, що ця інформація носить суб'єктивний характер, і в першу чергу, відображає ставлення автора до свого «героя», своє бачення його ролі в історичних подіях, та особисту трактовку цих подій. Однак, це не зменшує цінність цієї інформації при написанні біографії як першого, так і другого.

Щоденник (поденні записки) як один із жанрів мемуарної літератури за визначенням літературознавців є літературно-побутовим жанром, що фіксує побачені, почуті, внутрішньо пережиті події, які щойно сталися⁴⁴. В щоденникових записах відображається безпосередньо кругозір автора, його соціальний стан. Щоденник, як правило, пишеться для себе (носить автокомунікативний характер) і не розрахований на публічне сприймання.

⁴² Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 79.

⁴³ Спогади про Тараса Шевченка [Текст] / І. О. Дзевєрін (ред.), В. С. Бородін (упоряд. і примітки), В. Є. Шубравський (передмова), М. М. Павлюк (упоряд. і примітки). – К. : Дніпро, 1982. – 547 с.; Спогади про Івана Франка [Текст] / Михайло Гнатюк (упоряд., вступ. ст. і прим.). – Львів : Каменяр, 1997. – 635 с.; Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу / Петро Кіндратович (упоряд.), Юлія Кіндратович (упоряд.). – Л. : Каменяр, 2000. – 238 с.; *Пінчук, Ю. А.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Баглій [Текст] / Ю. А. Пінчук – К. : Вища школа, 2005. – 142с.; Леопольд Левицький: спогади про художника: до 100-літнього ювілею / Національний музей у Львові; Спілка критиків та істориків мистецтва (Львів) [Текст] / Людмила М. Павлишин (авт. вступ. ст., упоряд.). – Л. : Спілка критиків та істориків мистецтва, 2006. – 182 с.; *Романюк, Т. В.* Патріарх Володимир, або спогади про батька: документальний нарис [Текст] / Тарас Володимирович Романюк. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2000. – 144 с.

⁴⁴ Літературознавчий словник-довідник [Текст] / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 745 с.

Він засвідчує безпосередність причетності автора до подій, які описуються. У щоденнику нотуються переважно явища особистого життя, здебільшого у монологічній формі, хоча може бути й внутрішньо-діалогічна (полеміка із самим собою, з уявним опонентом тощо). В них ми можемо знайти яскраві характеристики сучасників, особисті погляди автора тут відображені без пізніших нашарувань, так би мовити, в первинній формі. Варто мати на увазі, що записи мемуариста, як правило, ведуться не щоденно, рідко зустрічається узагальнений погляд на поточні події. Тим не менше, такі записи є реальним свідченням ставлення мемуариста до тієї чи іншої події, що є, в свою чергу, і проявом загальних рис, характерних для конкретної спільноти, до якої належав автор. Цей різновид мемуарів відображає не весь життєвий шлях автора, а присвячується, зазвичай, лише окремим подіям. Щоденникові матеріали можуть називатися по-різному, наприклад записки, записні книжки, записники. В таких працях автори записували для себе різноманітні спостереження, які мали стосунок до їх професії, творчості⁴⁵. Часто вони є ключем до творчої лабораторії письменника. Чи не кожна записана думка, уривок фрази, одне окреме слово письменника допомагають чіткіше зрозуміти процес авторського мислення, настрої та емоції, які пізніше виплискуються в рядки його художніх творів. До переваг щоденників перед іншими творами мемуарного жанру можна віднести те, що вони вирізняються точністю імен, назв місцевостей, датуванням подій, свіжістю вражень, таких деталей повсякденного життя, які у спогадах відтворити було б неможливо.

Першими відомими щоденниками в Україні були так звані діаріуші (діарії)⁴⁶. Характерною особливістю цих записів є їх хронологічність, дотримання перебігу подій (часом з перервами, обумовленими певними обставинами чи станом автора щоденника), а також суб'єктивність (мова ведеться від першої особи, а тема залежить від особистих інтересів автора). Щоденник, навіть якщо він написаний людиною, далекою від літератури і мистецтва, відбивав колорит та стиль епохи. Це надавало можливість дослідникам відчувати специфіку тієї чи іншої епохи та особливості

⁴⁵ Такими були «Записные книжки. 50-е годы XIX века» І. Е. Забеліна, надруковані в 1994 р.; спогади Степана Васильченко (Панасенко) «Записки учителя» (1898–1905), куди С. Васильченко, за його визнанням, систематично «заносив свої учительські жалі та кривди», вони стали згодом документальною основою багатьох його реалістичних новел і оповідань.

⁴⁶ Діаріуш (лат. diario – щоденний, польськ. dziariusz – щоденник, сімейна хроніка) – записи, зроблені певною особою про події свого зовнішнього та внутрішнього життя.

світосприйняття, інтересів та кругозору автора щоденника. Сьогодні найбільш відомими є «Діаріуш подорожній (1720–1733)» Пилипа Орлика⁴⁷, «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича»⁴⁸, «Щоденник М. Ханенка (1723–1753)»⁴⁹ та ін. В українській мемуарній традиції відомі також щоденники історичних діячів XIX–XX ст., які стали незамінними історичними та біографічними джерелом, написані свого часу Тарасом Шевченком, М. С. Грушевським, Софією Русовою, Є. Х. Чикаленком, С. О. Єфремовим, Олександром Довженком, О. Гончарем⁵⁰. Деякі з них отримали свого читача лише за часів незалежності України. На сьогодні вони є цінним біографічним та історичним джерелом, видання значно розширило документальну базу досліджень вітчизняної історії.

Однак дослідник, працюючи зі щоденником, повинен пам'ятати, що

⁴⁷ Рукописний «Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика («Щоденник», 1720–1733, частково виданий 1938 р.), написаний польською мовою зі вставками окремих слів, виразів і речень латинською мовою. Містить листи автора, свідчення про тогочасні політичні реалії, обставини особистого складного життя сім'ї в еміграції (смерть дітей тощо), еволюцію його поглядів та є не лише документом епохи, але й свідченням психологічного стоїцизму великої особистості. Виданий у Варшаві 1958 р.

⁴⁸ Маркович (Маркевич) Яків Андрійович (1696–1770) – державний діяч Гетьманщини, укр. письменник-мемуарист. Протягом 1717–1767 рр. вів щоденник (називав його «домашнім протоколом»), частину якого видав його онук О. М. Маркович під назвою «Щоденні записки малоросійського підскарбія генерального Якова Марковича» (т. 1–2, 1859). Перших три томи «Дневника Якова Марковича» було видано О. Лазаревським у «Киевской старине» під назвою «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича» (1893–1897 гг.), які охоплювали 1717–1734 рр. Четвертий том був підготовлений В. Модзалевським у 1913 р. і охоплював 1735–1740 рр.

⁴⁹ «Щоденник М. Ханенка (1723–1753)» вперше виданий О. Бодянським у Москві під назвою «Діаріушъ или журналъ случающихся при дворе п. Іоанна Скоропадскаго гетмана оказій и церемоній, такожъ и въ канцеляріи войскової отпрауемыхъ дель, наченшійся 1722 году и оконченній въ томъ-же году, въ месяце іюле («Чтенія въ Московскомъ обществѣ истории и древностей», 1858 г., кн. 1). Перевиданий О. Лазаревським у Києві 1884 р. та був доповнений листами М. Ханенка та його духовним заповітом.

⁵⁰ Свій «Щоденник» (Журнал) Тарас Шевченко вів з 12.06.1857 по 13.07.1858 рр. Вперше його було надруковано в ж. «Основа» (1861, № 5–12; 1862, № 1–8); увійшов в 6-томне видання творів Т. Шевченка (т. 5, Київ, 2003). «Щоденник» Софії Русової (разом з мемуарами) надрукований вперше (Київ, 2004) з рукописного оригіналу Софії Русової, який зберігається в ЦДАВО України

автор щоденника, побоюючись, що його записи може прочитати сторонній, та пам'ятаючи про своє реноме (навіть після смерті), не завжди відображає історичну реальність об'єктивно.

Таким чином, у справі класифікації мемуарних джерел існують різні підходи до систематизації джерел в залежності від основного критерію (ознаки), часу написання, конкретного історичного періоду. Застосування конкретних класифікаційних схем залежить від завдань і цілей, які ставлять перед собою дослідники. Історіографічний огляд тенденції розробки проблеми класифікації джерел підводить нас до наступних узагальнень, а саме: існує чимало праць, автори яких, використовуючи різні методологічні засади, систематизували комплекс наявних мемуарних матеріалів, що однак не дозволило досягнути єдиного критерію такого поділу (впливає масштаб поставлених проблем і завдання), тому пропонувалися різні системи класифікації, інколи з виразно відмінними засадами побудови. Підхід до класифікації мемуарних джерел (поділ мемуарів за жанровою ознакою на мемуари-автобіографії, біографічні мемуари (мемуари-персоналії), щоденники, мемуари про історичні події) має прикладний характер і підпорядкований завданням біографічних студій.

Тим не менше, взявши за основу розподіл мемуарів за жанровою ознакою, як основну при біографічних розвідках, дослідник має використовувати й інші критерії їх поділу, оскільки історико-джерелознавче вивчення мемуарів передбачає аналіз змісту, жанру, форм спогадів, що є необхідною передумовою для розуміння особливостей походження мемуарів, їх цінності і визначення достовірності відтворення обставин особистого життя автора та подій минулого.

і ЦДОГО України. Щоденник і мемуари Софії Русової потрапили до Києва з матеріалами «Празького архіву», що їх НКВС вивіз зі столиці Чехії після Другої світової війни. «Щоденник» Є. Х. Чикаленка 1907–1917 рр. був вперше надрукований у Львові 1931 р., матеріали 1918 рр. вперше опубліковані в журналі «Україна» (1992, №1–2), матеріали за 1919–1920 рр. вийшли окремим виданням (Київ – Нью-Йорк, 2005). «Щоденник. 1941–56» Олександра Довженка вийшов окремим виданням у Києві 1995 р. «Щоденник. 1888–1894» М. С. Грушевського відображає навчання М. С. Грушевського в Університеті Св. Володимира, вийшов (К., 1997) з коментарями Л. Зашкільняка.